

Din ve İnsan Dergisi

Journal of Religion and Human - مجلة الدين والإنسان

ISSN: 2980-1117

Cilt: 3
Volume / المجلد: 3

Sayı: 5
Issue / العدد: 5

Haziran 2023
June / حزيران 2023

Prof. Dr. Osman DEMİR
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi
Temel İslam Bilimleri Bölümü
osman.demir@hbv.edu.tr
 ORCID: 0000-0003-3851-0439

XVIII. ASIR OSMANLI DÜŞÜNÇESİNDE
RÜ'YETULLAH VE
HÂFİZ SÂLİH B. SÜLEYMÂN'IN
RÜ'YETULLAHA DAİR RİSALESİ
RU'YATALLAH IN 18th CENTURY-
OTTOMAN THOUGHT AND HAFİZ SALİH B.
SULEİMAN'S TREATİSE ON RU'YATALLAH

Atıf:

Demir, O. (2023). XVIII. Asır Osmanlı Düşüncesinde Rü'yetullah ve Hâfız Sâlih b. Süleymân'ın Rü'yetullaha Dair Risalesi . *Din ve İnsan Dergisi*. 3 (5), 17-40.

Makale Türü / Article Information: Araştırma Makalesi / Research Article

Yükleme Tarihi / Received Date: 14.04.2023
Kabul Tarihi / Accepted Date: 24.05.2023
Yayımlanma Tarihi / Published Date: Haziran 2023
İlk-Son Sayfa / First-Last Page: 17-40

İntihal

Plagiarism / انتحال

Bu makale intihal programında taranmıştır.
This article was checked in the plagiarism program.
تم مسح هذه المقالة في برنامج الانتحال

Yayımlanan makalelerde Araştırma ve Yayın Etiğine riayet edilmiş; COPE (Committee on Publication Ethics)'un Editör ve Yazarlar için yayımlanmış olduğu uluslararası standartlar dikkate alınmıştır.

Research and Publication Ethics were complied with in the published articles; International standards published by COPE (Committee on Publication Ethics) for Editors and Authors have been taken into account.

XVIII. ASIR OSMANLI DÜŞÜNCESİNDE RÜ'YETULLAH VE HÂFİZ SÂLİH B. SÜLEYMÂN'IN RÜ'YETULLAHA DAİR RİSALESİ*

RU'YATALLAH IN 18th CENTURY-OTTOMAN THOUGHT: AN EXAMPLE OF HAFIZ SALIH B. SULAIMAN'S TREATISE

Özet

Rü'yetullah ilk dönemden itibaren akaid-kelâm metinlerinin temel konularından birini oluşturur. Sonraları daha ziyade Eş'arîler ve Mu'tezile arasında tartışılan ve mezhebî kimliği belirleyen bu konu ilk dönemde daha çok naklî deliller etrafında işlenmiştir. Ancak kelâmın felsefî iddiaları da kapsayacak biçimde genişlemesine paralel olarak rü'yetullah bahislerinde aklî-mantıkî ve vaz'î delillerin de yoğunlaştığı görülmektedir. Kelâmın bilimsel kimliğinin bir parçası olarak, bu metinler üzerinden optik ilmine dair teorileri takip etmek de ilgi çekicidir. Bu yazıda öncelikle XVIII. yüzyıl Osmanlı Düşüncesinde rü'yetullah meselesi şerh-hâşiye literatürü ile bu konuda yazılan eserler üzerinden takip edilecektir. Sonrasında ise içeriğinden hareketle bu dönemde yazıldığı tahmin edilen Hâfız Sâlih b. Süleymân'a ait rü'yetullah risalesi üzerinde durulacaktır. Bu risale hem tertibi hem içeriği hem de kullandığı deliller şeması bakımından ilgili literatürden ayrılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, XVIII. Asır Osmanlı Düşüncesi, Rü'yetullah Literatürü, Hâfız Sâlih b. Süleymân.

Abstract

The matter of ru'yatAllah constitutes one of the main subjects of aqâid-kalâm texts from the first period. The subject of ru'yatAllah which determines the secterian identity, at first, had been handled through the narrated evidences. The Ash'aris and the Mu'tazila have since discussed it as a crucial issue. With the the expansion of subjects of kalâm as included philosophical claims, rational-logical and linguistic (*vad'î*) themes have intensified in the ru'yatAllah debate. As a part of the scientific identity of kalâm, it is also interesting to follow the theories on optics like extramission or intramission theories throughout these texts. In this article, first of all, the issue of ru'yatAllah in 18th-century Ottoman thought will be followed through the commentary-gloss literature and the secondary works written on this topic. Afterwards, based on the content of the work, the treatise of Hâfız Sâlih b. Sulaimân will be scrutinezed. This treatise differs from the relevant literature in terms of its composition, contention and the scheme of evidences it uses.

Keywords: Kalâm, 18th-Century Ottoman Thought, Ru'yatAllâh, Hâfız Sâlih b. Sulaimân.

Giriş¹

Allah'ın ahirette müminler tarafından "baş gözü" ile görülmesi demek olan rü'yetullah, ilk dönemden itibaren kelâm kitaplarının önemli bir bölümünü işgal etmiştir. Esasında Cehm b. Safvân'ın (ö.128/745-46) teşbihçi/antropomorfist tanrı fikrine karşı sorun haline getirdiği bu konu, sıfat teorisi gereği, Mu'tezile tarafından Haşviyye karşısında savunulsa da, ileride saflar, Eş'arîlik ve Mu'tezile şeklinde belirginleşti. Öyle ki rü'yetullah, fiillerin yaratılması ve ilahi kelâmın yaratılmışlığı tartışmaları yanında, Mu'tezile kampını tahkim eden önemli hususlardan biri oldu. Mu'tezile tenzihe dair kaygılarından dolayı gözle görmeyi reddederken, bunu temellendirmek için de hem aklî hem de bilimsel deliller getirdi. Hatta bir aşamadan sonra, Kindî (ö. 252/866 [?]) vasıtasıyla İslâm düşüncesine intikal eden Grek/Yunan görme teorileri de bu mesele içinde bir argüman değeri taşımış ve bu kuramlar içinde önemli bir yeri olan göz-ışın teorisi (şuâ) XI. yüzyılda yaygın hale gelmiştir.² Esasında görme, kelâm metinlerinde sadece rü'yetullah başlığında değil, tabiat bahsinin arazlar kısmı ile bilgi teorisinin duyular bölümünde de üzerinde durulan bir konudur. Mu'tezile, müteahhir dönemde de klasik pozisyonu korumuş, İbn Metteveyh (ö. V./IX. yüzyılın ortaları), İbnü'l-Melâhimî (ö. 536/1141), Rassâs (ö. 584/1188) gibi yazarlar, şuâ teorisini geleneksel bağlamı içinde savunmayı sürdürmüşlerdir.

İlk dönemde atomcu teori ile ilişkili olarak Öklid-Platon karışımı hibrit bir teoride ittifak eden kelâmcılar, Gazzâlî (ö. 505/111) sonrasında ise İbnü'l-Heyssem (ö. 432/1040 [?]) optiğinin bilim tarihinde yarattığı kırılmayı metinlerine yansıtmayı başardılar. Fikirleri ile sırf Eş'arîlik'in değil yekpare müteahhir dönemin imamı olan Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *el-Metâlib*'de ortaya koyduğu ve diğer eserlerinde geliştirdiği rü'yetullah şeması, Adududdin el-Îcî (ö. 756/1355) tarafından alımlandı ve bu bağlam Seyyid Şerif Cürcânî (ö. 816/1413) sayesinde muhtevalı biçimde tartışıldı. XVI. yüzyıla gelindiğinde ise bu konuda müstakil risalelerin yazıldığı ve tartışmaların sürdürüldüğü görülür. Gerek risale boyutunda konuyu inceleyen gerekse de eserlerinde buna bölüm ayıran yazarlar, konunun naklî boyutunu ihmal etmeseler de farklı ton ve ölçülerde mantıksal ve bilimsel delilleri mevzu edinmeyi sürdürmüşlerdir. Metnin kelâmî ağırlığı arttıkça rü'yetullah dolayımında konu edilen ayetlerin mantıksal ve gramatik tetkiki de incelmış, ayrıca görme teorileri de teferruatlı bir şekilde hülâsa edilmiş ve mahall-i niza olan noktalar daha belirgin hale getirilmiştir.³

¹ Bu yazı "17. Yüzyıl Osmanlı Düşünce Arayışlarının Mahiyeti ve Yanyalı Esad Efendi'nin Katkıları" başlıklı ve 119K823 numaralı TÜBİTAK-ARDEB 1003 Projesi (2020-2023) kapsamında desteklenmiştir.

² Bu konuyu ayrıntılı bir şekilde inceleyen bir çalışma için bk. Osman Demir, *Göz ve Tanrı: Kadı Abdülcebbar'ın Rü'yetullah Teorisinde Optik*, Bursa: Emin Yayınları, 2018.

³ Osmanlı döneminde yazılan önemli risalelerden Hatibzâde'ye ait olan rü'yet risalesi yakın zamanda tahkik edildi. Bk. Mustafa Bilal Öztürk, "Kelâm ve Rü'yet: Hatibzâde ve Risâle fi kelâmillâh ve rü'yetih Adlı Eserin Tahkiki", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 5/2, 2022, ss. 1-132. Bu risaleyi mezkûr tahkike dayalı olarak Türkçeye de çevirdim, 2023 yılı içinde yayımlanması planlanmaktadır.

Rü'yetullah meselesinin içeriğini dönem ve kişilere göre tasnif eden ve muhtevadaki değişim ve dönüşümü de dikkate alan herhangi bir çalışmaya sahip değiliz. Ancak bilim tarihinin bir yandan kurucu, bir yandan da taşıyıcı bir unsuru olarak kelâm metinlerine odaklandığımızda, rü'yetullah da, hem atomcu teoride hem de görme teorilerinin alımlanmasındaki paradigmatik değişimi yansıtan bir başlık olarak göze çarpar. XVII. yüzyıla geldiğimizde ise özellikle rü'yet sorununa odaklanan risalelerde kümülatif bir artış tespit edilmese bile bu tarihlerde yazılan eserlerde konu incelenmiş, ayrıca müstakil risaleler de yazılmıştır. Bu eserlerden biri de kimliği tam olarak tespit edilemeyen, çeşitli ilim dallarıyla ilgisi ve müstensih kişiliği ile tanınan Sâlih b. Süleymân'dır (ö. XII. /XVIII. yüzyılın ortaları). Bu yazının amacı öncelikle belirlenen zaman aralığında kaleme alınan şerh, hâşiye, risale ve talik türü yazılarda rü'yetullah tartışmasının nasıl alımlandığına dair kanaat oluşturmak ve peşinden de bahsi geçen eserin içeriğini tanıtmaktır.

A. XVIII. Asır Osmanlı Düşüncesinde Rü'yetullah

Osmanlı bağlamı dikkate alındığında XVII. ve XVIII. asırlar siyasi olarak devletin doğal sınırlarına ulaştığı kültürel olarak da önceki dönemde yürütülen ilmî tartışmaların giderek dakikleştiği bir sürece karşılık gelir. İlgili dönemin şerh-hâşiye geleneği merkeze alınır, bu türden risalelerde ele alınan hususların üst başlığını, amacını ya da bağlamını tespit etmek ciddi bir emek sarf etmenin ötesinde geleneği çok dikkatli bir şekilde takip ve tahlil etmeyi gerekli kılar. Bu dönem aynı zamanda, Fâtih devrinde giderek artan Doğu ve Batı ile ilişkilerin, merkezde üretilen bilgiye entegre edildiği ve böylece bilimsel havzanın giderek genişlediği bir dönüm noktasına da karşılık gelir. Nitekim İslâm düşünce tarihine dair bir dönemlendirme önerisinde, XVII-XVIII. yüzyıllar "muhâsebe dönemi" olarak nitelenmiş, bu yüzyılların temel özelliği kadîm/cedîd ilişkisi olarak görülmüştür. Buna göre, muhasebe ve "yeni" ile karşılaşma tecrübesi ise XVIII. yüzyılda iki önemli netice doğurmuştur. İlki, İslam dünyasındaki klasik bilgi üretim sistemini paranteze alarak bütüncül-eleştirel bir nazarî üretim yapan yeni bir ulema zümresinin ortaya çıkmasıdır. Bu bakış, klasik sorunları İslâm düşüncesinin iç imkânlarını da hesaba katarak yeniden üretmeyi amaçlamış ve eskiye nispetle ciddi bir kırılmayı temsil etmiştir. İddiaya göre bu yenilenme teşebbüsü Batı'da ortaya çıkan yeni bilme ve eyleme biçimlerinin sanayi devrimiyle birlikte on sekizinci asır boyunca baskın hale gelmesi neticesinde yerini Batılı bilginin uyarlanması çabalarına terk etmiştir.⁴ Bu iddialar alana inmek ve mevcut hasılayı etüde başlamak için bir motivasyon sağlasa da merkezde ve çevrede üretilen bilgileri ve bunun üretim araçlarını da dikkate alan çok daha geniş çaplı analizlere ihtiyaç olduğu ortadadır. Tüm bunları önceleyen temel çaba ise çağa ruhunu veren temel metinlerin içeriklerine ulaşılması ve bu birikimin

⁴ İbrahim Halil Üçer, "İslam Düşünce Tarihi İçin Bir Dönemlendirme Önerisi", *İslam Düşünce Atlası I*, İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2022, ss.12-40.

uzmanlar tarafından çok yönlü bir okumaya tabi tutulmasıdır. Osmanlı âlimleri yeni bilgiye ve bunun bir hasılası olarak, mantık, felsefe, astronomi vb. ilimlere merak duymuş ancak bu merak, Osmanlı İslâm düşüncesinde, kadîm ilim ve felsefe usullerine olan ilgiyi azaltmamış, süregelen düşünce mirasının aktarımı ve yeniden yorumlanmasına devam edilmiştir. Nitekim nazârî düşünce alanlarında yazılan klasik metinlere ve erken dönem Osmanlı âlimlerinin eserlerine yönelik şerh, hâşiye ve taliklerde de XVII. yüzyılda görece bir artış meydana gelmiştir. Bu durum her iki yaklaşımın yan yana varlığını devam ettirdiğini hatta birbirlerini etkileyerek sentezler meydana getirdiklerini göstermektedir. İkincil literatür henüz bütünüyle ortaya çıkarılmamış olsa da 1650-1750 yılları arasındaki dönem, Osmanlı Devleti'nin birçok açıdan dönüştürme sürecinden geçtiğinin ipuçlarını verir.⁵

Sâlih b. Süleymân'ın yaşadığı XVII.-XVIII. asırlarda ise Osmanlı üzerinde Devvânî'nin (ö. 908/1502) entelektüel etkisinin yeniden arttığı görülmektedir. Zira bu dönemde Devvânî'nin gerek isbât-ı vâcibe dair yazdığı risaleleri gerekse *Hâşiye-i Celâl'i* üzerine yazılan şerh ve hâşiyelerde niceliksel bir artış söz konusudur. Bu doğrultuda özellikle Tarsûsî (ö. 1117/1705), Kazâbâdî (ö. 1163/1750) ve Gelenbevî'nin (ö. 1205-1790) hâşiyeleri ilk bakışta vurgulanabilir.⁶ Bu süreçte *Neseî Akâidi* etrafında üretilen şerh edebiyatının da zengin örnekleri mevcuttur. Bu ürünlerin hususî odaklarının tespiti bu devirde sorun edilen konuların özellikle de rü'yetullahın belirlenmesi bakımından da önemlidir. Bu yönde, Saçaklızâde (ö. 1145/1732), Akkirmânî (ö. 1174/1760), Veliyyüddin Cârullah (ö. 1151/1738), Aydînî (ö. 1171/1756) ve Gelenbevî'nin eserlerini örnek olarak zikretmek gerekir. Bu dönem alimleri ilmi ilâhî konusuna da özel olarak eğilmiş, mesela Akkirmânî, *İkdü'l-le'âlî fi beyânî 'ilmillâhi bi ğayri'l-mütenâhî* adlı eserinde Allah'ın sonsuzu bilme keyfiyeti ele almıştır. Hâfız İsmâil el-Konevî (ö. 1195/1780) *Risâle fi İlmi'llahi Tealâ* ve Gelenbevî ise *Ferîde fi ilmillâhi teâlâ bi'l-ma'dûmât 'alâ mezhebi'l-mütekellimîn* adlı eserinde ilm-i ilâhî bağlamında felâsife ve mütekellimîn arasındaki tartışmalara değinmiştir.⁷ XVII. ve XVIII. yüzyıllarda diğer sahalara nispetle asıl yükselen alanlar ise umûr-i âimme içinde yer alan ayrıntılı konulardır. Bu bağlamda varlık, yokluk, vücûd-i zihnî, imkân ve mâhiyet, haller (vâsita), illiyet ve teşahhus üzerine kaleme alınan risaleler vardır. Bu dönemde ulûhiyet ve varlık konuları ön plana çıksa da insan özgürlüğü merkezinde irâde-i cüz'iyeye bahsine yer veren risalelerde de belirgin bir artış gözlenmektedir. Özellikle; Müstakimzâde (ö. 1202/1788), Dâvûd-i Karsî (1169/1756), Ebû Saîd el-Hâdimî (ö. 1176/1762), Saçaklızâde ve Akkirmânî'nin bu yönde eserleri bulunmaktadır.

⁵ Şu sıralarda sonuç raporu yazılan bir projede, bu değişimin mahiyeti ve unsurları Yanyalı Es'ad Efendi merkezinde aydınlatılmaya çalışılmaktadır. Bk. 17. Yüzyıl Osmanlı Düşünce Arayışlarının Mahiyeti ve Yanyalı Esad Efendi'nin Katkıları" başlıklı ve 119K823 numaralı TÜBİTAK-ARDEB 1003 Projesi (2020-2023).

⁶ Devvânî'nin isbât-ı vâcibe dair eserleri üzerine yazılan şerh ve hâşiye literatürünü tanıtan bir çalışma için bk. Hatice Toksöz, *İsbât-ı Vâcib Tartışmaları, Celâleddin Devvânî Yorumu, Kaynakları ve Günümüze Yansımaları*, Ankara: Fecr Yayınları, 2022.

⁷ Bu konuyu Akkirmânî üzerinden inceleyen bir yazı için bk. Mustafa Bilal Öztürk, "Ontolojik Delilin Kozmolojik Delile Galibiyeti: Akkirmânî'de Sonsuzluk ve İlahi Bilgi", *Osmanlıda İlmi Kelam*, İstanbul: İsar Yayınları, 2022, s. 181-222.

Bu zaman diliminde rü'yetullah meselesi daha çok şerh-hâşiye geleneği içinde yazılan risalelerde ele alınmış ayrıca bu konuya ayrılan çalışmalarda da ayrıntılı biçimde incelenmiştir.⁸ Dâvûd-i Karsî, *Kasîde-i Nûniyye* şerhinde, ilgili beyti tefsir ederken, Allah'ı gözle görmenin aklen caiz olduğunu belirtir. Zira yüce Allah hariçte mevcut bir varlık olduğu için görülmesi caizdir. İlgili ayette (al-A'râf, 7/143) rü'yetin dağın istikrarına bağlanması da bunun haddizatında mümkün olduğunu gösterir, zira mümkün olan bir şeye bağlı olan şey de açıkça mümkündür. Hz. Mûsâ'nın, imkânsız olsaydı Allah'ı görmeyi talep etmeyeceğini de belirten Karsî, rü'yetin cisimlere özgü bir keyfiyet olan yön ya da mekân olmaksızın cennetlik müminler için söz konusu olduğunu dile getirir. O, görüşlerini ayetlerle de destekler ve ilgili yerdeki (el-Kıyâme 75/22) "bakmak/nazara" fiilinin ilâ harf-i ceri ile kullanılmasının "gözle görmek" anlamına geldiğini teyit eder. Bir diğer ayette belirtilen, kâfirlerin ahirette mahrum bırakıldıkları (el-Mutaffifîn 85/13) şeyin de "Allah'ı ahirette görmek" olduğuna işaret eder. Karsî başka ayet ve hadisleri de görüşü istikametinde zikretmektedir.

Dâvûd-i Karsî, rü'yeti tümünden reddeden Mu'tezile'nin öne sürdüğü en güçlü aklî delil olarak, onların görülme; görülenin bazı özelliklerinin olması (*mükeyyef*), nesnenin bir mekânda ve yönde bulunması, görülenin görenin karşısına yerleşmesi (*mukâbele*) ve bu ikisi arasında bir mesafenin olması gibi şartlara bağlamasını gösterir. Onlara göre bu hususlar, Allah için imkânsız olduğundan rü'yet de imkânsızdır. Buna karşılık, bunların dünyevî-âdete bağlı şartlar olduğunu kaydeden Karsî, burhanî bir makamda şahidin gâibe kıyasının faydasız olduğunu da belirtir. O, Mu'tezile lehine en güçlü naklî delil olarak da "Gözler onu idrak edemez" (el-En'âm 6/103) ayetini gösterir ve burada idrakin anlamını "ayrıntılı bilme" olarak belirleyerek görüşünü teyit eder. Bu çerçevede Allah'ın dünyada görülmesi, velinin O'nu görmesi, rüyada görülme gibi hususları da ayrı ayrı ele alır.⁹ Karsî *Nûniyye*'deki bir sonraki beyitten hareketle, dış dünyada görülen bir şeyin ne olduğu konusunu da tartışır. O, kaside yazarı gibi klasik Sünnî teoriye uygun biçimde görülenin ne cevher ne de araz olduğunu bunlardan müteşekkil hüviyet olduğunu kaydeder.¹⁰

Akkirmânî de Hayâlî'nin (ö. 875/1470 [?]) *Şerhü'l-Akâid* hâşiyesine yazdığı şerhte, rü'yetullah konusuna geniş yer ayırmıştır. Öncelikle görmenin anlamını belirgin hale getiren Akkirmânî, bunu, görme duyusu ile oluşan tam bir açıklık olarak (*inkişâf-ı tâm*) nitelemektedir. Bu görme, güneşe baktıktan sonra gözü kapatmayla oluşan görüntüden farklı bir idrak türüdür ve

⁸ Bu literatürün önemli bir halkası olan Saçaklızâde hâşiyesinde bu konuya hiç yer verilmemesi dikkat çekicidir. Muhtemelen Saçaklızâde konuyu naklî deliller çerçevesinde değerlendirdiği için tartışmaya açık bulmamış ve bu sebeple de izah ederek derinleştirmek istememiştir. Bk. Saçaklızâde, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Akâid*, Köprülü Ktp. 211. Hususen XVII. ve XVIII. yüzyıl gibi bir dönüşüm çağında *el-Emâlî*, *Kasidetü'n-Nûniyye* ve *Akâidü'n-Nesefiyye* gibi eserlerin içinde yazılan ikincil eserlerde rü'yet konunun izini sürmek, bu hususun hangi metinlerde ihmal edildiğini hangilerinde geliştirildiğini tespit etmek, tek bir konu etrafında düşüncenin, değişim, dönüşüm ve gelişimini anlamak bakımından da önemli ipuçları sağlayacaktır.

⁹ Dâvûd-i Karsî, *Şerhü'l-Kasidetü'n-Nûniyye*, Süleymaniye Ktp., Denizli, n. 402, 21b-23a.

¹⁰ Dâvûd-i Karsî, *a.g.r.*, vr. 23a.

Mu'tezile ile tartışmalı olan husus da budur. Ona göre rü'yet aklen câizdir, bu sebeple de kabulü gerekir. Akıl bedihî olarak cevazına hükmeder, haddizatında delile gerek yoktur. Bunun için Mâturîdî'nin de yaptığı gibi naklî delil yeterlidir. Burada imkân-ı zihni kavramını da açıklayan Akkirmânî, bir engel olmadıkça zihnin görme olayını mümkün saydığını kaydeder. Akıl tek başına, onun imkânsızlığından çok imkânına hükmeder. Ona göre rü'yetin asıl şartı (illeti) ise varlıktır (*vücûd*), bunun için başka bir özelliğe gerek yoktur. Yüce Allah da var olduğu için görülecektir. Bu çerçevede o, renklerin ve ışıkların görülmesi ile rü'yeti mekânda yer kaplama (*tehayyüz*) gibi şartlara bağlama ihtimallerini de gözden geçirir.¹¹

Akkirmânî'ye göre Hz. Mûsâ'nın görme talebinin dağın istikrarı gibi özü itibarıyla mümkün bir işe bağlanması da, esasında rü'yetin mümkün olduğunu ispatlar.¹² Ona göre Hayâlî, "Rabbim bana kendini göster" (el-A'râf 7/143) derken, O'ndan kendine özgü hüviyetini kısmen de olsa bildirmesini istemiştir. Allah dilerse kulunda bu hüviyete dair kısmî bir bilgi yaratabilir. Bu hüviyetin icmali bir tarzda da talep edilebileceğini belirten Akkirmânî, "Yüzler o gün Rablerine bakarlar" (el-Kıyâme, 75/23) ayetinde geçen "bakmak/nazara" fiilini de belirgin hale getirmeye çalışır ve Mu'tezile'nin bu fiile "huzurda bekleme/intizâr" manası vermesini tenkit eder. Bu fiil "ilâ" harf-i ceri ile kullanılırsa *görmek* anlamına gelir. O, "Dolunay gecesinde ayı gördüğünüz gibi ötede Allah'ı göreceksiniz" hadisini de meşhur olarak niteleyerek zan ifade ettiği iddiasını bertaraf eder. Ayrıca Mu'tezile'ye rü'yet konusunda icmâyı bozmakla suçlar.¹³

Mu'tezile'nin görmenin şartlarına dair görüşünü dile getiren Akkirmânî, neticede, Eş'arîler açısından bunun imkânını Çin'deki âmânın Endülüs'te ya da gâipte bulunan bir pireyi görmesiyle örneklendirir. Dünyada ve ahirette görme, mahiyet ve hüviyet olarak farklıdır, ilkinde olan şartlar ikinciyi ortadan kaldırmadığı gibi şahitteki bir şart da gaibe taşınmaz. Ahirette keyfiyetsiz ve şartlardan yoksun bir görme gerçekleşebilir, Allah tüm şartlar ve keyfiyetlerden uzak bir görmeyi gözümüzde yaratabilir. Akkirmânî -Hayâlî'ye atıfla- görme konusunda, Mu'tezile ve Ehl-i sünnet arasındaki farkı da belirginleştirir: Her iki ekol, duyusal idraklerin gerçek anlamda duyulara dayanması konusunda uyusalar da Mu'tezile zorunlu bilgiyi, gözle görme olmadan özel hüviyeti bilmek, Ehl-i sünnet ise bu şartlar olmaksızın gözle görmek olarak niteler. Mu'tezile şartlara bağlı olduğu için gözle görme anlamında rü'yeti reddetmiş ve tam bir aklî inkişafı kabul etmiştir, Ehl-i sünnet ise tam bir duyusal inkişafı ispat etmiştir. Burada tartışma lafzî değil daha çok anlamla yani içerikle ilgilidir. O, görme yerinin cismani bir durum (gözbebeği) olmasını da dile getirir ve bunu ahiretteki görmeyi engellemediğini nitekim zaruri bilginin mahallinin de cismani (kalp) olduğunu söyler. Mu'tezile'ye göre zaruri bilginin müteallakının cismani olmaması -ki o da Yaratıcı'dır- bir

¹¹ Akkirmânî, *İkdü'l-Kalâid fi tahkiki'l-Akâid ale'l-Hayâlî*, Akhisar Zeynelzade Kitaplığı, 107, vr. 157b-158a.

¹² Akkirmânî, *İkdü'l-Kalâid*, vr. 159b.

¹³ Akkirmânî, *İkdü'l-Kalâid*, vr. 161b-162a. İlgili hadis için bk. *Buhârî*, "Mevâkîtu's-Salât" 6, 26, *Ebü Dâvud*, "Sünnet" 20.

olumsuzluk değildir. “Rü’yet caiz olsa, gözü sağlam olan herkes bu dünyada görürdü” itirazına da cevap veren Akkirmânî, gâipte görme için sadece gözün ve görülenin varlığını yeterli görür ve diğer şartların dünyada geçerli olduğunu belirtir. “Görme, şartlara bağlı olmadan bu dünyada gerçekleşse, önümüzde, görmediğimiz yüksek dağların olmasının mümkün görülmesi gerekeceği” itirazını ise kesin bilgilere olan güveni ortadan kaldıran bir safсата olarak değerlendirir. Rü’yet, Allah’ın âdeti gereği icra ettiği bir yaratmadır ve Hz. Mûsâ da bu sebeple görememiştir. “Gözler O’nu idrak edemez” (el-En’âm 6/103) ayetinde, Allah’ın bu vasıfla yani görülmeme ile övünmesi üzerinde de duran Akkirmânî, Mu’tezile’nin bu ayeti gözle görülmemeye dayanak yapmasını da tenkit eder. O, Nebi’nin Rabbini miraçta görmesi ve Allah’ın rüyada görülmesi konularına da değinir ve bu husustaki farklı görüşleri ve *Mevâkıf*’taki ihtilafları zikretmekle yetinir.¹⁴

Şâfiî fakihî olan ve sûfi yönüyle de bilinen İlyas b. İbrahim el-Kûrânî (ö. 1138/1726) de *Şerhü’l-Akâid* hâşiyesinde, rü’yetullahâ dair izahlarda bulunmuştur.¹⁵ Öncelikle Lekânî’den (ö. 1042/1632) naklen, inkişâfın anlamını belirgin hale getiren Kûrânî, rü’yetin, görenin, inkişâfın ise görülenin vasfı olduğunu belirtir. Burada inkişâf ile kastedilen ise keşiftir yani inkişâf edilen şeyin gözle idrakidir, nitekim şârih de bunun özel bir hal olduğunu belirtmiştir. Buna göre rü’yet yani tam inkişâf aklen caizdir, aslolan O’nu görmektir, zira var olan her şey görülebilir. Rü’yet zorunludur, tartışmaya gerek yoktur, imkânsızlığını iddia edenler ise Mu’tezile, Zeydiyye, Râfıza, Filozoflar ve Havâric’dir. Mu’tezile, görmenin bu dünyadaki şartları sebebiyle onu iptal ederler. Bunların tümü fiziksel şartlardır yoksa metafiziksel ve zorunlu değildir. Bu bağlamda şahidin gaibe kıyası da fasittir.¹⁶

Görülenin mahiyeti konusunu da açan Kûrânî, bunun cevher mi yoksa araz mı olduğu seçeneklerini tartışır ve görülenin renk, tat ve kokudan oluşan arazlar olduğunu iddia eden görüşlere yer verir. Bunun gibi, görmenin illetini ise “varlık” olarak belirler. Zira hudûs ‘ademîdir, imkân da ‘adem ve vücûd zaruretini selbetmektir. Yani hudûs bir şeyin yokluktan varlığa çıkması imkân ise bir şeyin var ya da yok olma seçeneklerinden birinin ortadan kalkmasıdır. Hudûsun öncesi yokluktur imkânda ise böyle bir şey söz konusu değildir. Dolayısıyla, Allah’ın görülme sebebi, mümkün ya da hâdisin özelliklerine sahip olması değil, varlığıdır. Bu çerçevede o, renklerin ve tatların görülmeme sebebinin ise âdetin cari olmasına bağlar, yoksa bunların da görülmesini yaratmak O’na imkânsız değildir.¹⁷ Burada naklî delillere de yer veren Kûrânî, ilgili ayette (el-A’râf, 7/143) Hz. Mûsâ’nın görme talebinin mümkün bir şeye bağlanmasını, rü’yetin

¹⁴ Akkirmânî, *Ikdü’l-Kalâid*, vr. 163a-164b.

¹⁵ Kûrânî hakkında bilgi için bk. Molla İlyas el-Kûrânî, *Hâşiyetü’l-Kûrânî alâ Şerhi’t-Teftâzânî li’l-Akâidi’n-Nesefiyye*, tahkik ve dirâse: Beşir Birmân, Beyrut: Darü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2017/1438, nâşirin önsözü, s. 11-15.

¹⁶ Molla İlyas el-Kûrânî, *Hâşiyetü’l-Kûrânî alâ Şerhi’t-Teftâzânî li’l-Akâidi’n-Nesefiyye*, s. 410-412.

¹⁷ Molla İlyas el-Kûrânî, *Hâşiyetü’l-Kûrânî alâ Şerhi’t-Teftâzânî li’l-Akâidi’n-Nesefiyye*, s. 412-415.

imkânına delil gösterir. Bu delile Mu'tezile'nin en güçlü itirazı ise Hz. Mûsâ'nın bunu kavmi adına istemesidir, yoksa o, bu talebin imkânsız olduğunu zaten biliyordu.¹⁸ Bu bağlamda o, rü'yetin naklen vâcip olduğunu ifade eder ve bu yönde "O gün gözler Rablerine bakacaktır" (el-Kıyâme 75/23) ayetini açıklar. Ayrıca, muhaliflerin aklî itirazlarında yer verdikleri şartların zorunlu olmadığını, şahit ve gaibin mukayese edilemeyeceğini kaydeder.¹⁹ "Gözler O'nu idrak edemez" (el-En'âm 6/103) ayetinin ise bazı gözlerin O'nu göremeyeceği şeklinde anlaşılması gerekir. Zira "gözler/absâr" kelimesindeki lâm-ı tarif istiğrâkîdir. Bu cümle olumsuz gibi görünse de esasında tikel bir hususu selbederek tümel olumlu hale gelir. Aslında ayetin manası, "Kafirlerin gözleri O'nu idrak edemez" şeklindedir. Böylece amacı doğrultusunda gramatik incelemeler de yapan Kûrânî bu ayetteki temeddühü de izah etmeye çalışır.²⁰

Dönemin önemli isimlerinden Erzurumlu İbrahim Hakki (ö. 1194/1780) da *Manzum İlmihali*'nde veciz bir şekilde bu yöndeki tercihini belirtmiş, cennetlik müminlerin O'nu keyfiyetsiz bir şekilde göreceğini ifade etmiştir:²¹

Girecek cennete mü'minler, anda çok bulup ni'met

Görürler şüphesiz anda niteliksiz cemâlullâh.

Gelenbevî de *Şerhü'l-Akâid* haşiyesinde rü'yetullah üzerinde durmuştur. Önce, selef ve Eş'arîlere göre görmenin (*ibsâr*) tam bir idrak, tam bir açıklık ve bilgide üst bir nokta olduğunu belirtmiş, duyu gücü, görülenin uzak ya da yakınlığına göre bu idrak seviyesinin farklılaşabildiğini kaydetmiştir. Bazen bu görme, yanımızda olanın karşısında bulunma (*mukâbele*) ve mutedil bir uzaklıkta olma suretinde gerçekleşir. Zira çok uzak veya çok yakın olmak görmeye engeldir. Aynı zamanda görmek için gözden konik biçimde bir ışın çıkmalıdır; gözün merkezinden çıkan bu ışının kaidesi ise görülen nesnenin yüzeyidir. O, düz bir çizgi boyunca ilerler ve görülenin yüzeyine ulaşınca, o şeyin derinlik ve genişliğine göre şekil alır. Böylece burada ışınsal bir satıh oluşur ve bu da görülenin yüzeyiyle örtüşür. Matematikçiler de bu görüştedir. İntibâ (nesne-ışın teorisi) taraftarlarına göre ise görülenin sureti, önce rutubet-i cildiyyeye (retina) sonra ışığın birleştiği noktaya sonra da ortak duyuya nakşolur. Tabiatçılar ise bu görüştedir.²²

Gelenbevî'ye göre Allah, ahirette bu şartlar olmadan görülür ve bunların ortadan kalkması şart koşulanın da ortadan kalkmasını gerektirmez. Bu aklî şartlar ilk yaratılışla ilgilidir. Her iki rü'yet, mahiyet ve hüviyet olarak farklıdır, bu sebeple şartları da başkadır. İşte keyfiyetsiz rü'yet,

¹⁸ Molla İlyas el-Kûrânî, *Hâşiyetü'l-Kûrânî alâ Şerhi't-Teftâzânî li'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, s. 416-418.

¹⁹ Molla İlyas el-Kûrânî, *Hâşiyetü'l-Kûrânî alâ Şerhi't-Teftâzânî li'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, s. 419-421.

²⁰ Molla İlyas el-Kûrânî, *Hâşiyetü'l-Kûrânî alâ Şerhi't-Teftâzânî li'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, s. 423-425.

²¹ Erzurumlu İbrahim Hakki, *Manzûm Akâid*, s. 33, İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1326.

²² Gelenbevî, *Hâşiyetü'l-Kûrânî alâ Şerhi't-Teftâzânî li'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, no. 907, s. 429. Bu teoriler için bk. Demir, *Göz ve Tanrı*, s. 126-135.

yani şartlardan ve cisim ve arazların görülmesi için gerekli olan keyfiyetten yoksun olan rü'yet de budur. Yoksa keyfiyetsiz rü'yet, gören ve görülenin tüm durum ve sıfatlardan yoksunluğu değildir. Eş'arîlere göre görmeyi Allah yaratır ve O'nun bunu her şartta yaratması mümkündür. Onlara göre görmenin şartları âdete bağlı sebeplerdir yoksa zorunlu şartlar değildir.²³ Nitekim ashâb önce rü'yetin imkânına sonra da vukûuna hem aklî hem de naklî delil getirdiler. Şeriata göre, eğer aklî bir zorunluluk yoksa o şeyin imkânına hükmetmek gerekir. Rü'yetin imkânsızlığını iddia edenin buna delil getirmesi gerekir. İmkânın ise naklî delilleri vardır. Öncülerinden biri olan Hz. Mûsâ'nın O'nu görmeyi istemesinde, rü'yetin dağın istikrarına bağlanması ise imkân-ı zihnidir. O, Mu'tezile'nin buna karşı beş delilini *Mevâkîf* ve *Makâsîd* şerhlerine atıfla zikreder ve bunlara cevaplar verir.²⁴

Gelenbevî, cevher ve arazların görülmesinde, Eş'arîler ve Mu'tezile'nin icmaı olduğunu söyler. Rü'yeti mümkün kılan şeyi yani görmenin illetini de tartışır; bazıları bunun imkân ya da hudûs olabileceğini, rü'yetin imkânının itibarî bir şey olup illete ihtiyaç duymadığını, bunun için, itibarî olan hudûs ve imkânın yeterli geldiğini dile getirmişlerdir. Gelenbevî'ye göre ise rü'yetin illeti, ilgili olduğu şey olup bu da önce zâtla sonra da görülenle ve arazla ilgilidir. Mesela bir atı görmemizin nedeni, onun at, hayvan, canlı ve cisim olması değildir, aksine bir hüviyetinin var olmasıdır. Şârih (Teftâzânî) bu sebeple rü'yetin ilgisini hüviyet olarak zikretmiştir. Gelenbevî'ye göre ise görmenin illeti tüm varlıklarda ortak olan hüviyettir.²⁵

İbrahim b. Hasen el-Kûrânî (ö. 1101/1697) *Cilâü'l-fühûm fî tahkîki's-sübût ve ru'yeti'l-ma'dûm*²⁶ adlı risalesi bu konuya hasredilen metinler içindedir. Burada Üşî'nin (ö. 575/1179) *el-Emâlî* adlı eserinin şârihlerinden birinin, metinde yer alan, "ma'dûm görülebilir ve 'şey' değildir" ifadesi üzerinden Mu'tezile ve Ehl-i sünnet arasındaki ihtilaf ele alınmaktadır.²⁷ Buna göre Ehl-i sünnet, görmenin şartı varlık olduğundan ma'dûmun görülemeyeceği; bir aşırı teşbihçi fırka olan Mukannaiyye ise mümkün ma'dûmun var olmadan önce de görülebileceği görüşündedir. Onlara göre görmenin şartı aynî değil nefsî varlıktır, dış dünyada ('ayn) var olmayan bir şeyin de nefsî bir varlığı olabilir. Risâlede Ehl-i Sünnet ile Mukannaiyye arasındaki görüş farklılığı bu zaviyeden

²³ Burada akla, Eş'arîlerin bu teoriye göre rü'yeti dünyada da savunmaları gerektiği sorusu gelebilir. Ancak onlara göre Allah kendini dünyada da gösterebilir ancak bunun realitede vaki olmaması âdetin bir gereğidir.

²⁴ Gelenbevî, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâidi'l-Adudiyye*, s. 430-431.

²⁵ Gelenbevî, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâidi'l-Adudiyye*, s. 430-434.

²⁶ el-Kurânî, İbrâhim b. Hasen, *Cilâü'l-fühûm fî tahkîki's-sübût ve ru'yeti'l-ma'dûm*, Beyazıd Ktp. Veliyüddin Efendi Böl. nr. 03125, vr. 73a-97b. Muhtelif nüshaları bulunan eserin bir başka nüshası için bk. Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi Böl. nr. 00996, vr. 69-105.

²⁷ Beytin tercümesi: "Yok olan (ma'dûm) Allah'ın görme sıfatına konu teşkil etmez ve böylesine şey de denmez. Bu kesin karara, uğurlu hilale bakarken bende doğan bir anlayış sayesinde ulaştım." Bk. Bekir Topaloğlu, *Emâlî Şerhi*, İstanbul: İFAV, 2008, s. 119-120.

incelenmektedir.²⁸ Onun ayrıca Allah'ı dünyada ve ahirette görme konusuna ayrılan başka bir risâlesi daha vardır.²⁹

XVII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla geçişin önemli isimlerinden biri olan Abdülbâkî Arif Efendi de (ö. 1125/1713) *Menâhicü'l-usûl* adlı eserinde, rü'yetullah konusunu gelenekçi-muhafazakâr bir tavırla ele almıştır. Türkçe yazılan ilk muhtevalı kelâm kitaplarından olan eserde, Ehl-i sünnetin, müminlerin cennette Cenâb-ı Hakk'ı mekânsız ve cihetsiz bir şekilde görmelerinin hak olması üzerine ittifak ettiğini belirtir. Bu sebeple bu fikri kabul etmek ve benimsemek vâciptir. Akabinde Ehl-i sünnetin delil getirdiği ayet ve hadislerle yer veren Ârif Efendi, meşhur el-Kıyâme 75/22-23 ile el-A'râf 7/143 ayetleri ile Buhârî hadisini ("Mevâkîf" 16-26) belirtir. Bu delillerden hareketle konunun naklen vâcip aklen câiz olduğu sonucuna varan yazar, sahabenin bu konuda ittifak etmesini, işin icmâ yönünü tahkim etmek için dile getirir. Bu noktada Mu'tezile'nin itirazlarını mufassal kelâm kitaplarına havale eden Ârif Efendi'ye göre, rü'yet meselesinde sadece Mu'tezile değil tüm fırkalar Ehl-i sünnete karşıdır. Felâsife, Zeydiyye ve Havâric rü'yet için; gören ve görülen arasında mukabele, mesafe, yakınlık ve uzaklık ile gözden çıkan ışının görülen nesneye varması gibi şartların gerektiğini ve bunların da tahayyüzü gerekli kılacağı için Allah'ın görülmesinin mümkün olmayacağını ileri sürdüklerini dile getirir. Neticede bu ekoller "yüce Allah mekândan münezzehe olduğu için görülmesi de mümkün değildir" demişlerdir. Buna itiraz eden yazar, bu durumlar rü'yetin şartı olsa, onlarsız rü'yetin gerçekleşemeyeceğini dile getirir. Rü'yet (yani, art bitişen/tali) vaki olduğuna göre bu şartlar da (yani mukaddem, ön bitişen) bâtil olmaktadır. Ayrıca Allah'ın mahlukatı görmesi bu şartlar olmadan da gerçekleşir, o halde görmede bunlara ihtiyaç yoktur; O'nun mahlukatı görmesi de ayet ve hadislerde ifade edilmiştir. Şayet O, tüm varlıkları şartsız ve kayıtsız görüyorsa bunun tersi de vaki olmalıdır.³⁰ Eser Sünnî yaklaşımı öz bir şekilde ortaya koymakta ancak klasik deliller arasında yer almayan "Allah mahlûkatı gördüğü için görülmesi gerektiği" tezini dile getirmesi bakımından da literatürden ayrılmaktadır.

Bu dönemin önemli bir ismi, Ebû Saîd el-Hâdimî (ö. 1176/1762) ise *Berîka*'da Allah'ı görmenin yakaza halinde gerçekleşeceğini ve bunun da gözle tam görme (*inkişâf-ı tâm*) anlamına geldiğini kaydeder. Rü'yetullah câizdir, zira akıl aksine bir delil yoksa, onun imkânsızlığına hükmedemez. Aklî delili ise Yaratıcı ve diğerleri arasında ortak bir delil olan varlıktır. Her var olanın hatta tat, koku ve bilgi gibi arazların bile görülmeleri câizdir. Rü'yetin naklî delili olarak da Hz. Mûsâ'nın bu dünyada görmeyi talep etmesi ve Allah'ın da bu talebi mümkün olan dağın yerinde

²⁸ Kûrânî'nin bu eseri üzerine bir yüksek lisans tezi yapılmıştır. Bk. Mustafa Bilal Gültekin, "Osmanlı Âlimlerinden İbrahim Kûrânî ve "Cilâu'l-Fuhûm fi Tahkîki's-Sübût ve Ru'yeti'l-Madûm" Adlı Eseri", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2017.

²⁹ Bk. el-Kûrânî, Burhaneddin İbrahim b. Hasen, *Risâle fi Cevâzi ru'yeti'llâhi teâlâ fi'd-dünyâ ve'l-âhira*, Süleymaniye Ktp. Kasıdecizade Böl. nu: 34. vr. 19-24.

³⁰ Abdülbaki Arif Efendi, *Menâhicü'l-usûl*, thk. Ethem Karaçoban, "Abdülbâkî Arif Efendinin Menâhicü'l-Usûlü ve Kelâmî Görüşleri", İstanbul, 1996 adlı Yüksek Lisans tezi içinde, s. 174-176.

kalmasına bağlaması yeterlidir. Ayrıca Kıyâme 21-22 ayetleri ile Bedir gecesinde ayın görüldüğü gibi görüleceğine işaret eden hadisi de zikreder.

Allah'ı görmenin dünyada da câiz olduğunu belirten Hâdimî, buna dair Resûlullah (s.a.v)'ın Rabbini miraç gecesi baş gözüyle gördüğü yönünde, pek çok sahabîden gelen rivayetleri gösterir. Uykuda da Allah'ı görmeye engel olan bir durum yoktur, ancak bunun sadık bir rüya olması gerekir. Ahirette görmenin sadece cennete has olmadığını arasatta hatta kabirde ve ruhun çıkışı anında da mümkün olduğunu söyler. Kafirlerin onu kıyamette bu lezzet fırsatını kaçırmaları sebebiyle cezalarını artırmak için bir kere göreceklerine dair bir rivayeti de belirtir. Ahirette rü'yetin yönsüz, gören ile Allah arasında, karşıda olma ya da ışığın göze varması gibi bir durum olmadan ve bir mesafede bulunmadan vaki olacağını vurgular. Zira bunların hepsi cisimlerin özellikleri içindedir. Şayet O'nun görülmesi bunlardan biriyle olursa vakıya mutabık bir görme de olmamaktadır. Hâdimî, cennetlik müminler dışında kimlerin O'nu göreceği tartışmasına da girer ve kadınların görmesinde ihtilaf edildiğini zikreder. Ona göre özel bir delil olmadıkça onların da gördüklerine hükmetmek gerekir. Eş'arî'nin kabul ettiği gibi, görmenin tüm melekleri kapsadığını söyler. Cinlerin görmesinde de lehte ve aleyhte görüşleri zikreder ve Süyûtî'nin, onların da mevkıfta diğer insanlarla birlikte göreceği, cennette ise bunun kesintisiz bir vakitte gerçekleşeceği görüşünü belirtmekle yetinir.³¹

Şeyh Bekir b. Ali el-Üsküdârî de (ö. 1160/1747) bu dönemin tartışmalı bir hususu olduğunu belirttiği rü'yet konusunda bir risale yazmıştır. Öncelikle Lekânî'den naklen bu dünyada Resûlullah (s.a.v) dışında kimsenin göremeyeceğini ifade eden yazar, Hz. Mûsâ'nın görmesinde ise ihtilaf olduğunu belirtir. Bunun dışında O'nu gördüğünü iddia edenler ise ittifakla sapıtmıştır. Zira nebiler dışında dünyada görme aklen caiz olsa da bu, naklen imkansızdır. Yüce Allah'ın rüyada görülmesinde ise bir tartışma yoktur. Zira şeytan O'nun suretine giremez. Nitekim Teftâzânî de bu konuda seleften çokça rivayet olduğunu belirtir. Bu sebeple rüyada görme gözle değil kalpledir.³² Bu hususta *Emâlî* hâşiyelerinde bir tartışma olduğunu da kaydeden yazar, bunu reddedenlerin rüyada görülenin hayal olduğunu belirttiklerini söyler. Üsküdârî bu konudaki görüşü olumludur, önde gelen sufilere tecrübeler naklederek ispatlar. Ahirette görmenin de kitap, sünnet ve icma ile sabit olduğunu belirten Üsküdârî, ilgili ayetlerden Kıyâme 75/22-23'ü zikreder. Ona göre Allah'ın görülmeceğini söyleyen bir kimse bu ayetleri de inkâr etmiş olur. Bu yönde tevatür derecesine ulaşan hadisler de (örneğin bk. *Buhârî*, "*Mevâkîtu's-Salât*) vardır. Tüm bu sebeplerle Ehl-i sünnet rü'yetullah aklen caiz naklen de vaciptir demişlerdir. Ahirette kimlerin O'nu göreceği

³¹ el-Hâdimî, *Berikatü'l-Ahmediyye fî Şerhi Tarîkatî'l-Muhammediyye*, İstanbul: Şirketi Sahafiyeti Osmâniyye, 1316, I, 214-216. Rü'yetullah kısmını da içeren eserin ilk cildi yakın zamanda bir heyet tarafından neşredildi. Bk. el-Hâdimî, Ebû Saîd, *Berika Tercümesi: İmam Birgivi'nin Tarikat-ı Muhammediyye Şerhi* (ilgili kısmı çeviren Osman Demir, s. 529-532.), Konya: Konya Kültür A.Ş., 2023.

³² Bekir b. Ali el-Üsküdârî, *Risâle fî Rü'yetillâhi Teâlâ*, Süleymaniye Ktp. Hâlet Efendi nr. 405, vr. 105a-105b.

konusuna da değinen Üsküdârî, tüm müminlerin göreceği konusunda icma olduğunu belirtir. Melekler konusunda ihtilaf edildiğini, mümin cinlerin mevkıfta ve cennette göreceğini ancak kafirlerin ve münafıkların görmesinin ise tartışmalı olduğunu kaydeder. Ayrıca risalede havassın Allah'ı Cennette her gün avamın ise sadece cuma günleri görebileceği de ifade edilir ve kadınların görmesi konusunda da farklı görüşlere yer verilir. İbn Kesîr ve Süyûtî'ye göre kadınlar Allah'ı sadece bayram günleri göreceklerdir, Celâlüddîn Süyûtî ise bundan sadece peygamber eşlerini ve kızlarını istisna etmiştir.³³

B. Sâlih b. Süleymân ve Risalesi³⁴

Sâlih b. Süleymân'ın kimliğine dair tabakât ya da biyografi kaynaklarında bir bilgi yoktur. Ancak katalog kayıtlarından yola çıkarak belli alanlarda eser yazdığı ve müstensih kimliği ile öne çıktığı anlaşılmaktadır. Yazdığı ya da istinsah ettiği eserlerde yer alan; 1190/1775, 1193/1779, 1199/1784 tarihleri dikkate alınır, XII./XVIII. yüzyılın ikinci yarısında yaşama olasılığı yüksektir.³⁵ Onun risalesi, bu alanda yazılan diğer eserlerden özellikle konu dizilişi ve muhtevası bakımından ayrılmaktadır. Öncelikle müellif Adududdîn el-İcî'nin rü'yet kısmında yer alan ve sonraları kabul gören üçlü taksimi³⁶ benimsememiş, risaleyi bir mukaddime, beş maksat ve hâtimedden oluşacak şekilde yedi bölüme (*ebhâs*) ayırmıştır. Bu bölümlerden mukaddime de kendi içinde üç, üçüncü maksat bir, diğer bölümler ise ikişer bahse ayrılmıştır. Eserin ana planı şöyledir:

Mukaddime: Rü'yete dair görüşler
İlk bahis: Rü'yetin tefsiri
İkinci bahis: İki fırka arasındaki tartışma mahallinin izahı
Üçüncü bahis: Akıl ve nakil ile rü'yetin cevazına istidlâl
İlk Maksad: Dilsel açıklamalar
İlk bahis: İlgili ayetin vecihleri (el-Kıyâme 75/22)
İkinci bahis: İlgili ayetin i'râbı
İkinci Maksad:

³³ Bekir b. Ali el-Üsküdârî, *Risâle fî Rü'yetillâhi Teâlâ*, vr. 106a-107a.

³⁴ Sâlih b. Süleymân, *Risâle fî Rü'yetillâhi Teâlâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 3667. Katalog kayıtları üzerinden yapılan taramalarda henüz eserin başka bir nüshasına rastlanmamıştır. Eserin girişinde Hâfız Salih b. Süleymân'a ait olduğu belirtilmiştir.

³⁵ YEK kayıtlarında Hâfız'ın eserleri arasında, *Mufasssılu's-salât ve Şerhü'l-Maksûd* istinsah ettiği eserler arasında da *el-lfsâh, Terce-me-i Şâfiye fî's-sarf, Şerhü'l-Mukaddimetü'l-Acurrûmiyye ve Mu'ribi'l-Avâmil* gibi eserler yer almaktadır. Telif ve istinsah cihetinden ona nispet edilen eserlerin titiz bir şekilde incelenmesi yazara dair bazı verilere ulaşılmasında faydalı olacaktır.

³⁶ İcî, rü'yetullah kısmını üç bölüme ayırmıştır; rü'yetin vukuu, rü'yetin imkânı ve itirazcılarının delilleri. İlki, rü'yetin vaki olacağına dair akli ve nakli temelleri, ikincisi, rü'yetin imkânına dair akli delilleri üçüncü kısım ise Mu'tezile'nin itirazlarını ve buna yönelik eleştirileri içermektedir. Bk. Cürçânî, *Şerhü'l-Mevâkıf*, trc. Ömer Türker, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015, III, 186-232.

İlk bahis: Bu ayetle ilgili usul meseleleri
İkinci bahis: Mezkûr ayetle ilgili belağat
Üçüncü Maksad: Görmenin keyfiyetine dair görüşler
Dördüncü Maksad:
İlk bahis: Bu ayetle ilgili önemli meseleler
İkinci bahis: Bahsi geçen ayetin tefsiri ve irabı
Beşinci Maksad:
İlk bahis: Bu ayete dair kıraatler
İkinci bahis: Naklî itirazlar
Hâtime:
İlk bahis: Dünyada rü'yetin imkânı
İkinci Bahis: Allah'ı rüyada görmek

C. Risalenin Muhtevası

C.1. Risalenin hemen girişinde, meşakkatli bir konu olan Allah'ı ahirette görme hususunun ele alınacağı belirtilir. Bu kısmın ilk bahsi görmenin izahına, ikinci bahsi Mu'tezile ve Ehl-i sünnet arasındaki tartışmanın mahiyetine, üçüncü bahsi ise görmenin aklî ve naklî açıdan imkânının açıklanmasına ayrılmıştır. Buna göre ilk bahiste Eş'arîlerin görmeyi mümkün bulduğu, pek çok grubun ise reddettiği ifade edilir. Görme ile kastedilen ise göz duyusu ile elde edilen görme olup bu olay da karşı karşıya olma (*mukâbele*), yön (*cihet*), benzerlik (*teşbîh*), nitelik (*keyfiyet*) ve nicelikten (*kemmiyet*) münezzeh olan tam bir inkişaftır.³⁷ *Nesefî Akâidi* üzerine hâşiyesi bulunan İsmüddîn de, görmenin, gözün, karşısında olan ve birbirine bitişen çizgileri ihata etmekle belirli bir mesafede olanı idrake aldığı şey olmadığını söylemiştir. Bu sebeple görme, göze, nesnelere yansımaları (*intibâ*) ile de gerçekleşmez. Görme, Yüce Allah'ın görme/basar sıfatı gibi zâtî bir sıfatla, insanda bir sıfatı yaratmasıyla gerçekleşen bir inkişâftır. İnsan böylece nesnelere gördüğü gibi Allah'ın zâtını da görür. Özetle, Ehl-i sünnet ve'l-cemaat dışında hiç kimse keyfiyetten münezzeh bir görmeyi kabul etmez. Böylece Sâlih b. Süleymân, Fahreddin er-Râzî'den itibaren dile getirilen görmenin özünde inkişâf (çıplak gözle görme) ile gerçekleştiği görüşünü benimsemiş, bu hadisede

³⁷ Sâlih b. Süleymân, *Risâle fî Rü'yettillâhi Teâla*, vr. 3b. Burada tam inkişâf ile çıplak gözle görme kastedilir; böylece görme, hayalde oluşan imaj, kalp ile görme vb. diğer türevlerinden ayırt edilmiş olur. Bu husus önemlidir, zira mezhepler arasındaki tartışma da esasında "gözle görme" merkezinde cereyan etmektedir.

ilahi kudretin etkisinin altını çizmiş ve böylece felsefî görme teorileri ile Mu'tezile'nin dile getirdiği, görmeye fiziksel şartları vurgulayan teoriyi ise reddetmiştir.³⁸

Risalenin girişinin ikinci bahsinde ise Ehl-i sünnet ve Mu'tezile arasındaki tartışmanın niteliği irdelenmektedir. Müellife göre bu konuda muhaliflerle ilmî ve tam bir inkişâfın imkânı konusunda bir tartışma yoktur. Görme duyusunda (*bâsıra*), görülen nesnenin suretinin yer etmesinin (*irtisâm*) imkânsızlığı, görme duyusu dışında bir ışının (*su'â'*) görülen cisme bitişmesi ya da bunun görmeye zorunlu bir durum olması konularında da anlaşmazlık yoktur. Ona göre asıl tartışmayı şöylece belirlemek gerekir; aya bakıp ardından gözümüzü kapadığımızda, her iki halde de bir tür inkişâf meydana gelir. Ancak (aya) ilk bakışta oluşan açıklık/inkişâf tamdır ve bu halde insana nispet edilen hal ise "görme" diye isimlenir ve gözle elde edilen "tam inkişaf" manasına gelir. Bu idrak, ancak bir yönde, mekânda ve özel bir mesafede olan varlıklarla bağlantılıdır. Buna benzer bir görmenin, mukâbele ve cihet olmadan gerçekleşmesi, cihetten ve mekândan münezzehtir olan Allah ile ilintili olması mümkün müdür? Mu'tezile görme için gereken aklî şartları zikrederek bunu imkânsız, Ehl-i sünnet ise -âdet gereği- Allah dilerse bu şartları askıya alabileceği için mümkün bulmuştur. Nitekim ahirette görmenin vukuu Kitap ve Sünnetle de sabittir. Ancak onun belli bir yönde olmayan, nicelik ve niteliğe dair özellikleri bulunmayan bir varlık hakkında nasıl gerçekleşeceği hususu ise tartışmalıdır.

Sâlih b. Süleymân'a göre, tüm bu bahsedilen sebeplerden dolayı müteşâbih olan ve aklın da tenzih ettiği durumları Allah'tan nefyederek ihtiyatlı bir tavır benimsemek gerekir. Nitekim "Gözler O'nu idrak edemez" (el-En'âm 6/103) ayeti de bunu gösterir.³⁹ Bu ayet, gözlerin O'nu görme makamında idrak edemeyeceğini ifade eder. Buradaki karışıklık ise aklın reddettiği vasıfla ilgilidir yoksa nakle mutabık olan asla dair bir bilgiyi reddetmez.⁴⁰ Hasılı Allah'ın ahirette görülmesi, görme duyusunun görülenin karşısında olmasına itibar etmeksizin ve âdete aykırı bir şekilde gerçekleşecektir.⁴¹

Müellif "Allah'ın ahirette insanları görmesi" konusunda ise ittifak olduğunu kaydeder. Bu konu zaman zaman rü'yetullah metinlerinde konu edilmiş ve farklı görüşler ortaya atılmıştır. Nitekim Ehl-i sünnet'in rü'yeti dayandırdığı delillerden biri de O'nun başkalarını gördüğü için

³⁸ Görmenin inkişâf olarak nitelenmesi iki açıdan önemlidir. İlki böylece görme gözdeki açıklık olarak yani çıplak gözle görme şeklinde tarif edilmekte, ikinci olarak da bu hadisenin doğal bir şekilde değil de yaratma ile vaki olduğuna işaret edilmektedir.

³⁹ Sâlih b. Süleymân, *Risâle fî Rü'yettillâhi Teâlâ*, vr. 4a.

⁴⁰ Müellif, Ali el-Kârî'nin *Şerhu'l-Fıkhi'l-ekber*'de Fâhrü'l-İslâm el-Pezdevî'nin de *Usûlü'l-fıkıh*'ta bunu söylediğini belirtmektedir. Rüyetullah'a dair müteferrik konuların usul ve fetvâ kitaplarında da yer alması ilginçtir ve takip edilmesi gerekir.

⁴¹ Sâlih b. Süleymân burada rü'yetullah metinlerinde pek de rastlanmayan; "Saflarınızı düzeltin, ben sizi sırtımın arkasından görürüm" hadisine yer verir. Ona göre bu hadis görmenin bazen sıra dışı bir olay şeklinde gerçekleşebildiğine işaret etmektedir. Mezkûr hadis tam olarak şöyledir: "Saflarınızı dümdüz tutunuz ve birbirinize sımsıkı yapıştırınız. Zira ben sizi arkamdan da görüyorum." (*Buhârî*, "Ezân" 72; *Müslim*, "Salât" 125)

görülecek olmasıdır.⁴² Ehl-i sünnet, keyfiyetini izah edemese de ilahi kudrete nispetle bunun imkânını belirtmiş, herhangi bir şart ya da illet gerektirmediğini ifade etmiştir. Allah, gören ve görülen arasında herhangi bir mesafe olmaksızın, gözden bir ışın çıkmadan ya da görülen nesne göze yerleşmeden (*intibâ*) ve diğer öne sürülen şartlar da vaki olmadan her şeyi görebilir. Ehl-i sünnet Allah'ın ahirette insanları gördüğünü, onlar tarafından da görüldüğünü savunur. Mu'tezile çoğunluğu ise Allah'ın insanları göreceğini ancak onlar tarafından görülmeyeceğini belirtirken Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (ö. 235/849-50 [?]) O'nun ne kendisini gördüğünü ne de görüldüğünü iddia etmiştir.⁴³

Eserde Râzî'nin, rü'yetullahta naklî delilleri esas alan Mâturîdî'nin görüşünü tercih etmenin daha uygun olacağını söylediği de kaydedilir. Buna göre fizik ötesi bir meseleyi ispat ederken naklî delillere sarılmak hasmı ilzam hususunda daha etkili olduğu gibi halka anlatması da daha kolaydır. Hasım bu naklî delillerden şüphe ettiğinde ise bu itirazı gidermek için aklî delillere başvurulabilir. Râzî'ye yapılan bu atıf doğrudur, hatta Cürçânî de aynı şekilde naklî delilleri ve İmam Mâturîdî'yi tercih etmektedir. Ancak bunun ötesinde ne Râzî, ne Cürçânî ne de Hatibzâde bu konuda sadece naklî delillere bağlı kalmıştır. Bu müelliflerin naklî delillere yer verdikleri bölümler dahi oldukça yoğun mantıkî, vaz'î ve felsefî teorik bilgilerle doludur.⁴⁴

Mukaddimenin son bahsinde ise rü'yetullahın cevazının aklî ve naklî delilleri üzerinde durulmaktadır. Buna göre Ehl-i sünnet görmenin aklen ve naklen câiz olduğunu çeşitli yönlerden ispata çalışmıştır. Aklî ispatın temel ilkesi ise ilk dönemden itibaren var olan ancak sonraki metinlerde daha da geliştirilen "varlık" delilidir. Eş'arî ve Bâkılânî gibi ileri gelen kelâmcılar ile pek çok Mâturîdî alimin görüşü de bu yöndedir. Buna göre bir kimse, cevherler ile renkler ve ışıklar gibi arazları gördüğünü kesin olarak bilmektedir. Hatta gördüğü nesnelere, cisim mi, araz mı olduğunu da ayırt edebilir. Böylece görmeyi mümkün kılan özelliğin cevherler ve arazlar arasında ortak bir illet olduğu da anlaşılır.⁴⁵ Bu sebeple tüm görülenlerin vücûd, hudûs ve imkân arasında ortak bir illet sebebiyle görüldüğünü söylemek gerekir. Böylece tartışma, görülen varlıkların görülmesini sağlayan ortak illetin/hükmün araştırılmasına intikal eder.

Sâlih b. Süleymân, rü'yet geleneğini oluşturan diğer metinlerde de olduğu gibi bu hükümleri tek tek inceler. Ona göre hudûs, yok olduktan sonra var olmaktır. İmkân ise bir şeyin

⁴² Kâdî Abdülcebbar bu görüşü kendi teorisi ile çelişen görüşler (*şübeh*) kısmında incelemiştir. Bk. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl* (Rü'yetü'l-Bârî) thk. Muhammed Mustafa Hilmî Ebü'l-Vefâ al-Ğaymî, mür. İbrâhîm Medkûr, Kâhire: Dârü'l-Misriyye, 1963, IV, 179-180.

⁴³ Sâlih b. Süleymân "Görmüyor musun Allah görür." (Alak 96/14) ve "O gözleri idrak eder." (el-En'âm 6/103) ayetlerinin Mu'tezile'yi iptal ettiğini belirtir.

⁴⁴ İlgili bölümler için bk. Cürçânî, *Şerhü'l-Mevâkıf*, III, 216-222. Hatibzâde, *Risâle fî Kelâmillâhi Teâlâ ve rü'yetih*, vr. 50 b-63b. Gerçekten de Mâturîdî müelliflerin eserlerinde rü'yetullah konusu daha ziyade naklî deliller çerçevesinde ele alınmıştır. Bu hususta ayrıntılı bilgi için bk. Angelika Brodersen, *Bilinmeyen Kelam: Erken Dönem Mâturîdîliğinde Kelâmî Yaklaşımlar*, çev. Özcan Taşçı, İstanbul: Albaraka Yayınları, 2022, s. 372-426.

⁴⁵ Sâlih b. Süleymân, *Risâle fî Rü'yetillâhi Teâlâ*, vr. 5a.

varlık ya da yokluğuna hükmetmenin zaruri olmamasıdır; nitekim yokluğun illiyete bir etkisi yoktur. O halde görülme konusunda, görülenler (cevherler ve arazlar) ile yaratıcı arasındaki ortak illetin “varlık” olması gerekir. Buna göre, var olduğu halde, ses, koku ve tat gibi arazların görülmemesi, Yüce Allah’ın âdete bağlı, bunları görmeyi insanda yaratmamasıdır yoksa haddizatında bunlar görülemez değildir. Varlık delili rü’yet metinlerinde çokça geçen bir delildir ve öteden beri farklı usullerle ispatı yapılmıştır.⁴⁶

Müellif bu delile fırkaların itiraz ettiklerini Ehl-i sünnetin ise *Şerhu’l-Akâid* ve *Şerhü’l-Mevâkıf*’ta bunlara cevap verdiğini kaydeder. Cürcânî bu görüşleri eleştirdikten sonra, bu delilin bu meyanda ortaya konan deliller içinde en uygunu olduğunu belirtmiştir. Zira rü’yetullahı, aklın sınırları dışına çıkması hasebiyle aklî bir delile dayandırmak oldukça zordur. O da Fahreddin er-Râzî’nin belirttiği gibi, naklî delillere tutunmak gerektiğini ifade etmiştir. Ona göre bu hususta rü’yetin cevazına ve vukuuna dair en güçlü naklî delil, Hz. Mûsâ’nın “Rabbim bana kendini göster sana bakayım” talebine, O’nun “Beni görmeyeceksin” (el-A’râf 7/143) demesidir. Bu ayetten rü’yet lehine iki delil çıkmaktadır:⁴⁷ i) Şayet rü’yet imkânsız olsaydı bir peygamber bunu istemezdi. ii) Allah rü’yeti dağın yerinde durması gibi mümkün bir olaya bağlamıştır. Mümkün olan bir şeye bağlanan şeyin vukûu da mümkündür.

C.2. Sâlih b. Süleymân risalenin ikinci maksadını naklî delillere ayırmıştır. Buna göre “O gün yüzler O’nu görecektir.” (el-Kıyâme 75/22) ayetinin anlam bakımından çeşitli yönleri (*vücûh*) vardır. Bu ayette geçen “bakacaktır/nâzıratün” kelimesinin anlamının “bakmak” “tefekkür” ya da “beklemek” mi olduğu hususunda çeşitli gramatik tartışmalar olmuştur.⁴⁸ Bu maksadın ikinci bahsinde ise ayetin çeşitli okunma biçimlerine (*i’râb*) yer verilir. Ona göre, bu ayetin mevcut irabları içinde en güzeli; “vücûhün” kelimesini mübtedâ “nâzıratün” kelimesini ise onun nâtu yapmak “yevme’izin” kelimesini nâzıratün ile mansûb kılmak, nâzıratün’ü ise onun haberi yapmaktır. Bu durumda “ilâ rabbihâ” ise haberin müteallakı olacaktır. Ona göre, tüm bu açıklamalardan sonra ayetin en doğru manası şöyle olmalıdır: “Kıyametin geldiği gün, parlayan güzel yüzler Yüce Allah’a bakacaktır.”⁴⁹ Ona göre ayette geçen gün/yevm kelimesi ile gerçekte günün aydınlanması kastedilse de çoğu zaman bu kelime mecâzen “mutlak zaman” manasına da

⁴⁶ Meşhur Fahreddin er-Râzî - Nûreddin es-Sâbûnî münazarasının ilk konusu da rü’yetullahta varlık delilidir. Bk. Fahreddin er-Râzî, *Münâzarâtu Fahreddin er-Râzî fî bilâdi Mâverâünnehr*, thk. Fethullah Huleyf, Beyrut: Dârü’l-Meşrik, tsz. s. 14-17. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, bir şeyin görülmesinin illetinin ne olduğu konusunu en ayrıntılı biçimde inceleyen kişi ise Ebû’l-Muîn en-Nesefî’dir. Bk. Nesefî, Ebu’l-Muîn, *Tebîrâtü’l-edille fî usûlü’l-dîn*, thk. Claude Salame, Dımaşk: Institut Français de Damas, 1990, s. 401-410.

⁴⁷ Bu delile yapılan en güçlü itiraz ise Hz. Mûsâ’nın görmeyi kavmi için istemesidir. İsrailoğulları “Allah’ı apaçık görünceye kadar iman etmeyiz”, deyince, o da aslında bildiği halde imkânsız olduğunu göstermek için bunu talep etmiştir. Sâlih b. Süleymân, *Risâle fî Rü’yetillâhi Teâlâ*, vr. 5a-5b.

⁴⁸ Sâlih b. Süleymân, *Risâle fî Rü’yetillâhi Teâlâ*, vr. 6a.

⁴⁹ Sâlih b. Süleymân, *Risâle fî Rü’yetillâhi Teâlâ*, vr. 6b.

kullanılır. O halde ayette geçen o gün “yevm”, gündüz aydınlığı değil mutlak vakit olmalıdır.⁵⁰ Bu maksadın ikinci bahsinde ise bu ayetin belâğat özellikleri incelenmektedir.

Üçüncü maksat ise görmenin keyfiyetine ve optik bilimiyle ilgili bazı görüşlere ayrılmıştır. Bu türden bilgiler, kelâm metinlerinde ilk dönemden itibaren mevcuttur ancak İcî'den sonra muhaliflerin itirazları kısmında görme engelleri bölümünde yer almıştır. Ona göre görme, göz kullanıldığı taktirde, Allah'ın onda âdeti gereği şartları oluştuğunda görmeyi yaratmasıyla gerçekleşen bir olaydır. Göz ise göze doğru gelen iki sinir arasındaki haç şeklinde bir kesişim noktasında tertip olunan güçtür. Nitekim anatomi kitaplarında da bu şekilde açıklanmıştır. Gözün özelliği ise renkleri, şekilleri, miktarları, hareketleri, iyilik ve kötülükleri (yani tüm arazları) idrak etmesidir. Burada gözün, iyilik ve kötülükleri idrak etmekte bir araç olduğu vurgusu ise ilgi çekicidir. Ancak yukarıda var olan her şeyin görülebileceği ispat edildikten sonra bu konuyu açıklayıcı mahiyette böyle bir cümle kurulmuş olabilir. Bununla kastedilen ise iyilik ve kötülüğe dair değişimlerin insan bedeninde oluşturduğu eserlerin fark edileceği ya da güzel ve çirkin olarak gerçekleşen hadiselerdir. Yoksa arazların görülmesi ya da görülen arazlar konusu ciddi bir tartışmayı içermektedir.

Sâlih b. Süleymân cumhura göre görmenin sekiz şartı olduğunu da belirtir. Bu şartlar ilk dönemden itibaren Kâdî Abdülcebbar dahil çeşitli kişiler tarafından sıralandı.⁵¹ Ancak burada verilen liste ve düzen dikkate alınırsa müellifin Cürçânî'nin tertibini esas aldığı görülmektedir:

1. Duyunun sağlıklı olması
2. Nesnenin duyunun görebileceği bir şey olması
3. Nesnenin gözün karşısında olması ya da -aynada görülen yüz gibi- bu hükümde bulunması
4. Nesnenin kesîf/yoğun olması, zira hava gibi latif/seyrekleşen şeyler görülmez.⁵²
5. Nesnenin aşırı küçük olmaması, zira göz çok küçük olan bir şeyi asla göremez.
6. Görülenin çok fazla uzakta olmaması
7. Görülenin çok fazla yakında da olmaması
8. Gören ve görülen arasında -renkli cisim gibi- kesif bir engelin bulunmaması.⁵³

⁵⁰ Sâlih b. Süleymân, *Risâle fî Rü'yetillâhi Teâlâ*, vr. 7a.

⁵¹ Nitekim Mâtürîdî, Kâ'bî'nin sıraladığı bu şartlara yer verir. Bk. Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, trc. Bekir Topaloğlu, İstanbul: İSAM Yayınları, 2013, s. 145-150. Kâdî Abdülcebbar bu şartları altı, İcî sekiz, Cürçânî ise dokuz olarak sıralamıştır. Bk. Demir, *Göz ve Tanrı*, s. 136-142.

⁵² Burada, kesâfet ya da letâfet kavramlarının, kelâm atomculuğuna yani cevher-i ferd teorisine göre nesneyi oluşturan atomların yoğunluğu ya da seyrekliğine işaret ettiğini de göz önünde bulundurmak gerekir. Buna göre havanın görülmemesi atomlarının gözle idrak edilemeyecek kadar seyrek olmasıdır. Bu durumda gözden çıkan ışın ona çarpıp yansıyamayacağı için gören ve görülen arasında bir etkileşim de ortaya çıkamayacaktır.

⁵³ Sâlih b. Süleymân, *Risâle fî Rü'yetillâhi Teâlâ*, vr. 8a-8b. Bu liste ve sıralama için ayrıca bk. Cürçânî, *Şerhü'l-Mevâkıf*, II, 230.

Sâlih b. Süleymân'a göre burada dokuzuncu bir şart daha vardır ki o da nesnenin güneş, ateş ve diğerleri gibi kendinden ışıklı olmasıdır. Ancak bu maddenin de ikinci şarta dahil edilmesi mümkündür. Müellif ilginç bir şekilde filozofların eserlerinde detaylıca yer alan görmeye dair meşhur üç görüş olduğunu da belirtir. Bu teoriler rü'yetullah'a dair metinlerde dağınık biçimde yer alsa da burada derli toplu bir şekilde tertip edilmiştir:⁵⁴

1. Matematikçilere göre görme, başı gözün merkezinde, kaidesi ise görülenin yüzeyinde olacak biçimde iki gözden konik bir yapıda ışınların çıkmasıyla gerçekleşir. Müellif bu grubun da kendi içinde üç gruba ayrıldığını söyler ancak bilgi vermez. Bu görüş antik dönemde şua taraftarları (göz-ışın teorisini savunanlar) olarak bilinen gruba nispet edilir.

2. Tabiatçıların görüşü: Görme nesneden göze yansıma yani intubâ ile oluşur. Muhakkik filozofların tercih ettiği görüş de budur. Bu görüş ise görmeye dair nesne-ışın teorisini savunanlara aittir.

3. Filozoflardan bir gruba göre ise görme ne yansıma ne de gözden çıkan bir şua ile gerçekleşir. Aksine göz ve görülen arasındaki şeffaf olan hava, gözdeki ışının keyfiyeti ile keyfiyetlenir ve görme de böylece oluşur.

Ona göre Allah'ın görülmesini inkâr eden Mu'tezile'nin de bazı aklî ve naklî itirazları vardır. Bu bağlamda ortaya konulan aklî şüphelerden ilki görme engelleriyle ilgilidir. Buna göre Allah'ın görülmesi câiz olsaydı, görme duyusu sağlam olan herkesin O'nu hem bu dünyada hem de ahirette görmesi caiz olurdu. Böylece O'nu hem burada hem de Cennette sürekli görmek gerekirdi. Bu önermelerden ilki zaruri olarak ikincisi ise bunun dışındaki lezzetlerle meşgul olmalarına dair kesin nass ve icmâ ile reddedilir. Bu sebeple Allah'ın dünyada görülmediği için ahirette de görülmeyeceği ortaya konmuş olur.

Ona göre görmenin zorunlu olmasının gerekçesi, yüce Allah'ın görülmesi için duyunun sağlıklı olması ve O'nun görülmesinin caiz olmasının yeterliliğidir. Zira mukabele ile aşırı küçük olma ve diğer engellerin ortadan kalkmasına dair zikredilen şartlar, duyulur dünyada yani cisimlerin ve arazların görülmesinde şart olabilir.⁵⁵ Bu iki şart gerçekleştiğinde (gözün sağlıklı olması görülenin de mümkün olması) rü'yet zorunlu olur. Aksi halde yanımızda bulunan yüksek dağları görmememiz gerekir. Zira Allah bunları görmeyi yaratmadı ya da bunu başka bir şarta bağladı ki bu da kesin bir delildir. Müellif bu iddiaya cevap verirken, şayet bu, aklen mümkün olan bir durumsa, bâtil olduğunun kesinlenemeyeceğini belirtir. Ona göre bahsi geçen şartıyet lüzumî değil ittifâkîdir.⁵⁶ Bu durumda şartlar gerçekleştiğinde, görme zorunlu olmazsa alem mümkün

⁵⁴ Benzer bir liste için bk. er-Râzî, Fahreddin, *el-Mebâhisü'l-Mesrikıyye fi 'ilmi'l-ilâhiyyât ve't-tabî'iyât*, thk. Muhammed Mu'tasım Billâh el-Bağdâdî, Beyrut: Dârü'l-Kitâb el-Arabî, 1410/1990, II, 281.

⁵⁵ Sâlih b. Süleymân, *Risâle fî Rü'yetillâhi Teâlâ*, vr. 8b.

⁵⁶ Lüzûmî ve ittifâkî şartlılık hakkında bk. Demir, Osman, *Göz ve Tanrı*, s. 94, dn. 86.

olur. Böyle bir dağın olmaması ise cıvadan bir denizin yakuttan bir dağın olmaması gibi zaruri ve kesin olan âdete bağlı bir hadisedir (*âdiyyât*). Allah insanda, sübûtu mümkün olan bu olayların gerçekleşmeyeceğine dair zaruri bir bilgi yaratmıştır.⁵⁷

Ayrıca, bu şartların fizik dünyada gerçekleşmesini kabul etsek bile aynı şartların gâipte de gerçekleşmesi zorunlu değildir. Zira her iki rü'yetin mahiyeti birbirinden farklıdır. Mesela gâipte Allah'ı görmek, gözde ziyade bir gücün yaratılmasını gerekli kılabilir ve Allah bu gücü ancak cennette ve belirli vakitlerde yaratır. Sâlih b. Süleymân rü'yete dair diğer eserlerde olduğu gibi, mukabele, şua ve intibâ kavramlarını merkeze alan itirazları da (şüphe) burada incelemektedir.⁵⁸

Sâlih b. Süleymân dördüncü maksatta yine naklî deliller üzerinden konuyu incelemektedir. Bu bölümün ilk bahsinde daha önce irab kısmında, "vücûhun yevme'izin nâzıratün" ayetinin okunuşuna dair farklı kıraatlara, ikinci bahiste bu ayetin irabına ve tefsirine yer vermektedir.⁵⁹ Beşinci ve son maksatta ise bu ayetle rü'yetin zorunlu olduğunun ispatı üzerinde durmakta ve yöneltilen itirazları cevaplamaktadır.⁶⁰

Sâlih b. Süleymân hâtimeyi, öteden beri rü'yetullah konusuna dâhil olan Allah'ın bu dünyada görülmesinin imkânı ile Allah'ın rüyada görülmesi konularına ayırmıştır. İlk hususta Teftâzânî *Şerhü'l-Akâid*'de sahâbenin Resulullah'ın Rabbini miraç gecesinde görmesi konusunda ihtilaf ettiklerini bildirmiştir. Ona göre bunun vukûundaki ihtilaf, imkân delilinden kaynaklanır. Cürcânî ise Âmidî'den naklen, ümmetin Allah'ın dünyada ve ahirette görülmesinin cevazında icma ettiğini söylemiştir.⁶¹ Onun kalple mi yoksa gözle mi görüleceği hususunda da ihtilaf etmişlerdir. Yüce Allah'ın rüyada görülmesi konusunda ise Âmidî buna hem hayır hem de evet denildiğini bildirmiş ve gerçekte buna engel olan bir durumun da bulunmadığını belirtmiştir. Teftâzânî ise bunun mümkün olduğuna dair seleften pek çok nakil olduğunu dile getirir. Ona göre, bunun gözle değil kalple olan bir tür müşahede olduğunda ise şüphe yoktur. Nitekim Ramazan Efendi (ö. 979/1571) *Şerhü'l-Akâid* şerhinde ve *Bezzâziyye*'de böyle bildirmiş⁶² pek çok sûfî de bu görüşte olmuştur. Semerkand şeyhlerinin çoğu ile Buhara muhakkikleri ise bunu tecviz etmemiştir. Hatta Mâtürîdî bunu iddia edenin putperest olduğunu belirtir. Zira rüyada görülen hayal ve misaldir, Allah ise bundan münezzehtir. *Miftahu's-se'âde*'de ise meşayih Yüce Allah'ın rüyada görülmesi

⁵⁷ Mu'tezile buna karşılık kendi âdet görüşünü ortaya koyar. Onlara göre Allah âdetini ya da alemde cari işleyişi mucize dışında bozmayacağına dair bilgiyi bizde güvence altına almıştır. Aksi halde insan hiçbir bilgiye güvenemez ve böylece hem ferdi hem de toplumsal hayat felce uğrar. Kâdî'nin âdet görüşü için bk. Demir, *Göz ve Tanrı*, s. 115-116.

⁵⁸ Sâlih b. Süleymân, *Risâle fî Rü'yetillâhi Teâlâ*, vr. 9a-9b.

⁵⁹ Sâlih b. Süleymân, *Risâle fî Rü'yetillâhi Teâlâ*, vr. 9b-10a.

⁶⁰ Burada dört adet naklî itiraz zikretmektedir. İlki "Gözler O'nu göremez" ayeti, ikincisi Yüce Allah'ın görme talebini istizam makamında zikrettiği üç ayet, üçüncüsü Hz. Mûsâ'ya "Asla göremeyeceksin" denmesi ve dördüncüsü de "Allah'ın bir beşerle hangi şartlarda konuşacağını ifade ettiği ayettir (Şûrâ 42/51). Bk. Sâlih b. Süleymân, *Risâle fî Rü'yetillâhi Teâlâ*, vr. 11a-11b. Bu dördüncü ayete rü'yete dair metinlerin naklî deliller kısmında daha önce rastlamadığımızı ifade etmek isterim.

⁶¹ Sâlih b. Süleymân, *Risâle fî Rü'yetillâhi Teâlâ*, vr. 11b.

⁶² Hanefî fıkıh alimi olan Bezzâzi'ye (v. 827/1424) ait bir eserde Allah'ın rüyada görülmesine dair bir hükmün bulunması, gelen sorulara binaen konunun fetvâ mecmualarında da tartışıldığını göstermektedir.

üzerinde konuşmuşlardır.⁶³ Tüm bu verilerden hareketle Sâlih b. Süleymân, rü'yetullah içinde rüyada görme meselesinin çeşitli disiplinlere ait alimler arasında, bir literatür oluşturacak biçimde ele alındığına da işaret etmiş olmaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Görüldüğü üzere XVII. ve XVIII. asırlarda rü'yetullah, klasik bir problem olarak şerh-haşiye edebiyatı içinde, hem akâid-keîâm kitaplarında, hem de müstakil risalelerde yer almıştır. Eldeki verilerden hareketle, yazarların önceki dönemlerde tartışılan çerçeveyi genelde sürdürdükleri görülmektedir. Bu doğrultuda Davûd-i Karsî, Akkirmânî, Gelenbevî, Üsküdârî, Kûrânî, Erzurumlu İbrahim Hakkı, Süleyman Ârif Efendi ve Hâdimî gibi müellifler, ilgili literatürün tartışmaya açtığı sorunlarla yetinmişler ve muhafazakâr cepheyi tahkime ve geleneği temsil etmeye yönelmişlerdir. Bu yönde rü'yetullah konusunda önce görmenin anlamına odaklanan yazarlar, görülenin niteliği, görmenin illeti ve şartları gibi klasik tartışmalara yoğunlaşmışlardır. Öte yandan rü'yetle ilgili ayetlerin dilbilimsel incelemesini de yapan yazarlar, Mu'tezile'nin karşıt delillerini de gözden geçirmişler, Cürçânî ve Teftâzânî'nin bilimsel otoritesi üzerinden soruna çözüm üretmeye çalışmışlardır. Genelde bu metinler, konuya yeni bir açılım getirmek ve onu derinleştirmekten ziyade mevcut mezhebî konumu devam ettirme çabasıdadır. Bu dönemde daha önce bazı güçlü metinlerin aklî deliller kısmında rü'yetullah bahislerinin yüklendiği bilimsel muhteva da göze çarpmamaktadır. Mesela XI.-XIII. asırlar arasında Eş'arîler ve Mu'tezile tarafından yazılan bazı eserlerde görme olayına atomcu veya hilomorrist yaklaşan bazı perspektifler de mevcuttur. Hatta keîâm metinlerinin dönemin bilimsel birikimini alıntıladığı da göze çarpmaktadır. Nitekim *el-Muğnî*'nin IV. cildi doğrudan görme, yansıma ve illüzyon gibi optik konularını açık biçimde göz-ışın teorisi bağlamında ele almıştır. Ancak incelediğimiz eserlerde böyle bir bilimsel tavır yoktur; yerine, ayetlerin dilsel-gramatik incelemelerin yoğunlaştığı bir resim dikkati çekmektedir. Metinlerde Mu'tezile karşıtlığı ile -yazarların itikâdî kimliği Mâtürîdî olsa da-âdete dayalı Eş'arî tabiat teorisi devam ettirilmektedir. Bu da itikâdî aidiyet ile keîâmî aidiyet arasındaki farkın mahiyeti tartışmasını gündeme getirmektedir.

Sâlih b. Süleymân'ın risalesi ise muhteva olarak müteahhir döneme ait bu alanda yazılan eserler ile uyum arz etmektedir. Eserin naklî deliller kısmında İcî ve Cürçânî etkisi oldukça belirgindir. Bununla birlikte müellif teknik bazı bilgilerle mevzuları açmaya özen göstermiştir. Ayrıca naklî delile konu olan ayetlerin okunuş şekillerine ve iraplarına yer vermesi ise bir tür özgünlük olarak göze çarpmaktadır. Müellif aklî delilleri ve optik ilmine dair verileri -meselâ Hatibzâde'nin risalesi ile mukayese edildiğinde- fazla derinleştirmemiş neredeyse teğet geçmiştir.

⁶³ Sâlih b. Süleymân, *Risâle fî Rü'yetillâhi Teâlâ*, vr. 12a-12b.

Bu da onun naklî delil esaslı bir metodu benimsediği şeklinde yorumlanabilir. Ayetlerin gramatik incelemelerine de fazlaca yer vermemesi ve ayrıntılı tartışmalara girmemesi ise eğitim açısından kolay anlaşılmayı ve takip edilmeyi sağlamıştır. Bunun dışında müellif Mu'tezile haricinde bir hasım da takdir etmemiş ve filozofların görme teorilerini de yeterince tartışmamıştır. Görüşlerini nazari düşüncenin önemli şahısları olan Cürcânî, Teftâzânî ve Âmidî gibi isimlerle desteklerken mezhebin kurucu şahıslarını da yeri geldikçe zikretmiştir. Süleymân'ın rü'yetullah metinlerinde sıkça çözümlenen aynada görme (yansıma) hususuna girmemesi ise dikkati çeken başka bir konudur.

Elbette tam bir tasvir elde etmek için bu tarihsel kesitte yayınlanan şerh-haşiye türünden tüm eserlere ve müstakil teliflere de bakmak gerekir. Ancak yine de elimizdeki malzeme şu soruları yöneltmek için yeterli bir birikim sunmaktadır: Bu dönemde *el-Emâlî*, *Nûniyye* ve *Neseff Akaidi* şerhlerinde yer alan rü'yete dair verilerin temel hedefi nedir? Girişte bahsettiğimiz "dönemin ruhuna" atıfla söylersek, bunları kadîm-credit karşıtlığı bağlamında nereye oturtmak gerekir? Bu metinlerde "yeni" olan nedir ve bu, kadîme eklenen ve onu incelten bir yeni midir yoksa başka bir bilgi arayışının parçası olarak okunabilir mi? Sâlih b. Süleymân'ın risalesinde gözlemlenen görece özgür ruhu taşıyan başka metinler de var mıdır? Bu türden, gerek şerh-haşiye literatüründe gerekse müstakil eserlerde, kelâmın bilimsel kimliğinin ihmal edildiği gibi bir kanaate varmak ne ölçüde haklıdır? Bu metinlerde yer verilen kişiler ve eserler, tartışılan konunun tarihini vermek dışında özellikle Cürcânî ve Teftâzânî merkezinde kelâmda "bilimsel otorite" kavramına dair bizlere neler söylerler? Bu otoritelere atıf yapmadan bilgi üretilmemesi bir güç mü yoksa zaaf mıdır? Rü'yet gibi fizik ve metafizik yönü olan bir konuda âlimlerin amacı, yeni bilgi akışının yoğun olduğu bir vasatta itikadı korumak olarak okunabilir mi? Elbette tüm bu soruları cevaplamak için ilgili tarihsel kesitteki tüm metinleri etüt etmek ve parametrik bir okuma şablonu doğrultusunda değerlendirmek gerekecektir. Bunun neticesinde neyin kadime nispetle credit neyin de cedide nispetle kadim olduğu da saptanmış olacaktır.

Kaynakça

- Abdülbâkî Ârif Efendi. *Menâhicü'l-usûl*. thk. Ethem Karaçoban ("Abdülbâkî Arif Efendinin Menâhicü'l-usûlü ve Kelâmî Görüşleri" adlı Yüksek Lisans tezi içinde) Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1996.
- Akkirmânî. *Ikdü'l-Kalâid fi Tahkiki'l-Akâid ale'l-Hayâîf*. Akhisar Zeynelzade Kitaplığı, 107, vr. 157b-158a.
- Brodersen, Angelika. *Bilinmeyen Kelam: Erken Dönem Mâturûdîliğinde Kelâmî Yaklaşımlar* (çev. Özcan Taşçı). İstanbul: Albaraka Yayınları, 2022.
- el-Cürcânî, Seyyid Şerif. *Şerhü'l-Mevâkif*, trc. Ömer Türker. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.

- Dâvûd-i Karsî. *Şerhü'l-Kasîdeti'n-Nûniyye*. Süleymaniye Ktp., Denizli, n. 402, 21b-23a.
- Demir, Osman. *Göz ve Tanrı: Kadı Abdülcebbâr'ın Rü'yetullah Teorisinde Optik*. Bursa Emin Yayınları: 2018.
- el-Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa. *Berîkatü'l-Ahmediyye fî Şerhi Tarîkatî'l-Muhammediyye*. İstanbul: Şirketi Sahafiyeti Osmâniyye, 1316, I, 214.
- el-Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa, *Berîka Tercümesi: İmam Birgivî'nin Tarikat-ı Muhammediyye Şerhi* (çev. Heyet). Konya: Konya Kültür A.Ş., 2023.
- el-Kûrânî, Burhaneddin İbrahim b. Hasan. *Risâle fî Cevâzi Ru'yeti'llâhi Teâlâ fî'd-dünyâ ve'l-âhira*. Süleymaniye Ktp. Kasidecizade Böl. nu: 34.
- el-Kûrânî, Burhaneddin İbrâhim b. Hasen, *Cilâu'l-fühûm fî tahkîki's-sübût ve ru'yeti'l-ma'dûm*, Beyazıd Ktp. Veliyüddin Efendi Böl. nr. 03125.
- el-Kûrânî, Molla İlyas. *Hâşiyetü'l-Kûrânî alâ Şerhi't-Teftâzânî li'l-Akâidi'n-Nesefiyye*. Thk. Beşir Birmân. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2017/1438.
- er-Râzî, Fahreddin. *Münâzarâtu Fahreddin er-Râzî fî bilâdi Mâverâünnehr*. Thk. Fethullah Huleyf. Beyrut: Dârü'l-Meşrîk, tsz.
- er-Râzî, Fahreddin. *el-Mebâhisü'l-Meşrikiyye fî 'ilmi'l-ilâhiyyât ve't-tabî'iyât*. Thk. Muhammed Mu'tasım Billâh el-Bağdâdî. Beyrut: Dârü'l-Kitâb el-Arabî, 1410/1990.
- Erzurumlu İbrahim Hakki. *Manzûm Akâid*. İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1326.
- Gelenbevî. *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâidi'l-Adudiyye*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, no. 907.
- Gültekin, Mustafa Bilal. *Osmanlı Âlimlerinden İbrahim Kûrânî ve "Cilâu'l-Fuhûm fî Tahkîki's-Sübût ve Ru'yeti'l-Madûm" Adlı Eseri* (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, 2017.
- Hatibzâde, Muhyiddin Muhammed b. İbrâhim el-Kastamûnî. *Risâle fî Mebâhisi'r-rü'yeti ve'l-kelâm*. İstanbul: Süleymaniye Ktp. Ayasofya, 2276.
- Kâdî Abdülcebbâr. *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl* (Rü'yetü'l-Bârî). Thk. Muhammed Mustafa Hilmî Ebü'l-Vefâ al-Ğaymî, mür. İbrâhim Medkûr. Kâhire: Dârü'l-Mısriyye, 1963.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Kitâbü't-Tevhîd*. Trc. Bekir Topaloğlu, İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn. *Tebssiratü'l-edille fî usûlü'd-dîn*. Thk. Claude Slama, Dımaşk: Institut Français de Damas, 1990.
- Öztürk, Mustafa Bilal. "Ontolojik Delilin Kozmolojik Delile Galibiyeti: Akkirmânî'de Sonsuzluk ve İlahi Bilgi", *Osmanlıda İlmi Kelam*. Eds. O.Demir, U. M. Kılavuz, K. Gömbeyaz, İstanbul: İsar Yayınları, 2022.
- Öztürk, Mustafa Bilal. "Kelâm ve Rü'yet: Hatibzâde ve *Risâle fî kelâmillâh ve rü'yetih* Adlı Eserin Tahkiki". *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi*, 5/2 (Aralık 2022): 1-132.
- Saçaklızâde Mehmed Efendi. *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâid*. İstanbul: Köprülü Ktp. 211.

- Sâlih b. Süleymân. *Risâle fî Rü'yetillâhi Teâlâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 3667.
- Toksöz, Hatice. *İsbât-ı Vâcib Tartışmaları, Celâleddin Devvânî Yorumu, Kaynakları ve Günümüze Yansımaları*. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.
- Topaloğlu, Bekir. *Emâlî Şerhi*. İstanbul: İFAV, 2008.
- Üçer, İbrahim Halil. "İslam Düşünce Tarihi İçin Bir Dönemlendirme Önerisi", *İslam Düşünce Atlası*, ed., İbrahim Halil Üçer. İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2022, s. 12-40.
- el-Üsküdârî, Bekir b. Ali. *Risâle fî Rü'yetillâhi Teâlâ*. İstanbul: Süleymaniye Ktp. Hâlet Efendi nr. 405, vr. 105a-105b.